

1 2005
5831 к

Зейнолла
СЕРІКҚАЛИҰЛЫ

ЖАНДАУА

Зейнолла
СЕРІКҚАЛИҰЛЫ

Көркемдік ой танымына көзқарас:

- *талдау*
- *толғаныстар*

“Елорда”
Астана - 2004

82.512.122.09

ББК 83.3

С37

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Серікқалиұлы Зейнолла. Жандауа. Көркемдік ой
С 37 танымына көзқарас: талдау, толғаныстар.
– Астана: Елорда, 2004. – 400 бет.

ISBN 9965-06-344-3

ҚР Мемлекеттік және Халықаралық "Алаш" сыйлықтарының лауреаты Зейнолла Серікқалиұлының бұл жинағына ғылыми-көркемдік дүниетаным ерекшеліктері туралы жұртшылыққа танымал еңбектері мен әр тұстарда – әсіресе кейінгі жылдары мәдени-қоғамдық ойға қозғау салған әдеби-эстетикалық, сын-зерттеу толғаныстары енгізіліп отыр. Автордың "Сын кітабы", "Тағдыр және біз", "Алтын жамбы" сияқты түрлі дербес басылымдарынан сұрыпталып, қос бөлімге топтастырылған ("Киелі құмшарық", "Дүниетану даналығы") сүбелі кітап қалың оқырман қауымға, ұстаздар мен студент-шәкірттерге, кітапхана қызметкерлеріне бағышталған.

С 4603020102-285
450(08)-04

ББК 83.3

ISBN 9965-06-344-3

© Серікқалиұлы З., 2004
© "Елорда", 2004

ӘДЕБИ СЫН ӘЛЕМІ

(алғысөз орнына)

“Парасат” журналы сауалдарына жауап

Егер пенде баласының ең алдымен адамгершілік мәйегі түзу шалқып, соған лайық білім-парасат байлығы жерге қаратып кетпейтіндей қорлы болса, қайсарлық деген – ғажайып қасиет. Анау-мынау күйкентай тауқыметінді, жан тыныштығын көксеп, жағдайға бейімделу мүмкіндігін – бірін де қаперіне ілмейді. Босқа арам тер болмай, өз арман бастауын, мұрат-мақсатын о басынан дұрыс бағдарлай алса, түптің түбінде көздеген межесінен тура түсетіндер әдетте дәл сондай “қыңыр” мінез бірбеткей баһадүрлер қатарынан ғана шығады. Жалпы, әдеби сын жаратылысында да осыған ұқсас бірдеңелер бар...

Салыстыру шарт емес, он саусағындай айқын ақиқаттың өзінде, сөз ретіне қарай тек солай сөйлеуіңе түрткі болып, дәлірегі – мәжбүр етіп, тағдырын сабақтас қайсыбір адамдарға байланысты бір-жар ащылау деректерді айтқызып алып, Сайымжан Еркебай – “Парасат” журналының тапсырмасымен көркем сынға қатысты азын-аулақ сауалдар қойған. Өз мінезі де кейде қасқайып желге қарсы біткен қарағайдың бұтағындай, бірде келісіп, бірде кетісіп, бірақ бәрібір тіршілік ырыздығын тең бөлісіп жүрген, мен білетін нағыз қайсар қаламгерлердің бірі. Құдайдың құтты күні әлдебір пікіріңмен жұлдызы жараспаса, өз дегенінен қайтпай, тістесіп тұрып алатын. Ал, бұл жолы күтпеген жерден ат басын дереу бұрып жіберген. Соншалық бір салмақты байыптылықпен, аңда-санда бедірейіп бетіңе бір қарап қойып қана, негізінен моп-момақан отырған. Мен шөп басын (Жүмекенше – шырпы басын) сындыру керек деп ойладым.

Ал, ол:

– Мен өз басым көркем әдебиет пен әдеби сын егіз деп ойламаймын. Зәке, егер менің пікіріммен келіссеңіз, осы екеуін сабақтастыра әңгімелесеңіз, – деді.

– Орыстың белгілі жазушыларының бірі Л.Леонов сонау бір жылдарда, қаламгерлік құдіретін әлемге әйгілеген кезеңде әлдебір сұхбатында: “Сүйген адамыңнан ғана сұлу бала туады”, – деген екен.

Әр жазушының өзінің дәл солай жанымен беріліп, жақсы білетін сүйікті тақырыбы, төл кейіпкері болуға керек. Шын

болсын, шамалап болсын, олар сол тақырып пен кейіпкерді егжей-тегжейлі білемін, түбегейлі зерттегенмін деп ойлайды. Ал, сыншының жағдайы бұдан гөрі басқашалау. Оның да күретамыр өз тақырыбы, сара жолы болады. Бірақ жағдай талап етсе, мына тақырыпты мен сүйемін, не сүймеймін деп сараптап жата алмайды. Сыншы пікірі қаламгер туындысына қайткен күнде де “тәуелді”, сонымен қатар жазушының алға қойған тұғырнамалық мақсат-мүддесін дәл тауып, шеберлік, сұлулық әлеміне әділқазылық төрелік айту – бірден-бір парызы. Бұл жерде әңгіме біткен еңбекті тек түсіндіру қамында ғана емес, сыншының талғам-танымымен шығарма мазмұнынан өсіп-өнетін мүлдем жаңа дүние жайында болуға тиіс. Меніңше, әдеби шығарма мен әдеби сындағы жұп жазбас терең байланыс та, кереғар қайшылық та осында. Және бұны біз сыншының негізгі, қасиетті жауапкершілігінің бірі деп ұғуымыз керек.

– Арада отыз жылдан астам уақыт өтсе де, алпысыншы жылдардың басындағы жұртшылық назарын өзіне айрықша аударған батыл да өткір әдеби сынның ерекшелігіне, оқырманды неліктен елеңдеткеніне, қандай себеп-салдардың түрткі болғанына тоқталсаңыз. Және алпысыншы жылдардағы орыс әдебиетіне қатысты “жылымық” деген ұғым бар. Бұны олар мемлекет тарапынан болған аз-кем еркіндік-жеңілдіктің нәтижесі деп түсіндіреді. Қазақ әдебиетіндегі сол тұстағы әдеби сын еркіндігін біз де солай түсінуіміз керек пе?

– Алпысыншы жылдары батыл сындардың дүниеге келуіне бірнеше себептер бар. Оларға тоқталмас бұрын, сіз қозғаған “жылымық” мәселесіне бірден жауап бере кетейін. Біздегі сынның батыл әрекетке көшуі тек сол шамада Ресейде қылаңытқан “жылымық” жеңілдігіне ғана байланысты емес. Бұл тұстағы құтты қадамды қазақ әдеби сыншыларының іштей ширыққан өзіндік дүние танымы мен түйсігінен шығаруымыз керек. Біз сол кезде әдебиеттің сын майданында қызмет еткен ат төбеліндей азаматтардың қалыптасқан, жаттанды ұғымдардан өзгешелеу түсінігін, ең алдымен, олардың сындағы ар-ожданының белгілі бір межесі деп білеміз. Қазақ әдебиетінің сол кездегі серпілісінің өзі мейлінше елеулі болатын. Қомақты-қомақты ойлы шығармалар дүниеге келді де, байыпты да байсалды, көшелі сынды уақыттың өзі талап етті.

Алпысыншы жылдары соғыстан кейінгі он-он бес жыл өткен соң бақуатты барша әулет ес жиып, етек жапқан жауапты кезең еді. Ересектермен бірге қаршадайынан талай қиыншылықтарды басынан өткеріп үлгерген көкірегі ояу, көңілі ашық оқыған, өрімтал азаматтар еңсесін көтеріп алып, оң-солын танып, өмірге де, әдебиетке де, мәдениетке де сын көзбен бағдарлай қарап, өзінше қорытынды жасай бастаған. Батыл да

байыпты сыншыларды осы күрделі кезең жарыққа шығарды. Халықтың сана-сезімі есейген кезде оған бәрінен бұрын рухани байлық керек-ақ. Ал, рухани игілік қашан да зиялы азаматтар арқылы баянды болатыны хақ. Сондықтан, ел қамын, халықтың рухани игілігі мен туған әдебиетінің болашағын ойлаған тынымсыз жандар қол қусырып қарап отыра алмады.

Дәлірегі, өз мәдениеті мен әдебиетін бағдарлауда дәл осы тұста, көзі жеткен, жаза баспай таныдым деген әр мысқал шындығы жайында үйреншікті, табиғатында бейкүнә қарсыластарымен қайшыласа отырып-ақ, қайсарлықпен өз сөзін айтуға тырысқан жаңа бір ұрпақ дараланып дүниеге келді десек, қателеспейміз. Артық-кемі, өзінен алдыңғылар алдында бет тырнау сияқты көрінген сәттер болса, төреші уақыттың өзі оның кедір-бұдырын жонып, ысқылап, есесіне ширата берген, шынықтыра берген. Және бұл ұрпақтың ерекшелігі – ...ашу, білімін жетілдіру жағына айрықша ден қойып, өз ырысын өзге есейген елдер дәрежесімен салыстыра салмақтау арқылы өмірге де, әдебиетке де жаңаша қарай білгені, сол сезінген, түйінгенін, бағзы бір құлаққа кереғарлау пікірлерін бүкіл оқырман қауымға дер мерзімінде жеткізе алғаны. Заман талабы (жаңағы “жылымықтың” да, әрине, сеп болғаны) көптеген сыншыларды, ең бастысы, байырғы бұйығы, таптаурын жолдан шығарып, өмір мен әдебиетті бірегей тұтастыққа қабылдауға баулыды. Олар, бәрінен бұрын, өнер шындығын халықтың салт-санасынан, тыныс-тіршілігінен бөле-жармай, мүмкіндігінше жүйелі қарастыруға ат салысты. Өтірік пен шындықтың бетін ашып, бары мен жоғынан шынайы қалпын жеткізуге тырысты. Тек тер төгіп іздену арқасында, бірдеңелерді білдім деп тілмарлықтың тар шеңберінде ойланып, толғанып қалмай, әркім өз бойына сіңіргенін өзінше пайымдауға қалтқысыз бетбұрыс сол тұстағы оқыған азаматтарды шынында да жерге қаратып кетпей, жалпы дайындықтың белгілі бір дәрежеде болғандығы ғой деп ойлаймын.

– Дұрыс-ақ, бұны бір десте түсіндіріп өттіңіз. Содан бері де талай жыл өтті, талай туындылар жазылды, талай сындар айтылды. Сол бір алпысыншы жылдардан бастау алған, кейінгі, бүгінге дейінгі кезеңдегі көркем сынның хал-ахуалы енді қалай деп ойлайсыз?

– Балықтың жаратылысынан мылқау екендігіне көз жеткізу үшін тұңғиыққа сүңгіп, су астында тың тындап көру шарт емес. Ал, табиғатынан ырыздығын ашықтан-ашық сырластыққа жазған сын уақытша үнсіз қалғанның өзінде, оның дем-тынысын тыңдай білер құлақтан гөрі жүрек керек. Сынның да түрлі себептермен тілі байланып, көмейі ашылған тұстарын түгендеп, санамалап жатпай-ақ қоялық. Сіз де, біз де оның талайын – жарқыраған жалынын да, жер шұқыған жасығын да көрдік,

куә болдық. Өзіңіз айтқандай, бұл екі ортада талай кітаптар жарық көріп, талай сындар жазылды. Сынның өзі сынға ұшыраған сәттері аз болмаған. Өмірдің қайшылыққа толы табиғи жаратылысына жүгінсек, мұны түсіндіру қиын емес. Сыналуға сұранып тұрған солқылдақ сын сыналуы заңды. Бірақ, сын мен шығарманың шынайы бағалануына көптеген қиянаткердергілер кездескенін де жасырмауымыз керек. Және бұның көбі шартты, бұралқы кедергілер еді.

Адами қоғам пендешілдіктен, бақайесептен, тіпті кәдімгі тоқпейіл надандықтан арылып болмаған жағдайда “ойбай, бізге қатал сын керек” деп жар сала беріңіз, түптеп келгенде сол желпінісіңіздің өзі жалғандыққа саяды. Сын естуге әдетте кім соншама құмартып, құлшынып жүреді дейсіз. Көбінекөп көзсіз пендешілдік билеп, буынын алғанда адам баласы әлсіз. Тіс қайрасудан түк шықпайтынын білгендіктен де одақтасып, қандай бір айла-шарғының жымысқылау, епті түрімен әйтеуір бір қыбын келтіріп, қайткенде де өз абыройын “қорғап қалу” қамына кіріспей отыра алмайды. Бұралқы кедергінің бедірейіп астыртын беттен ұратын сәті осы. Әйткенмен, анау балықты сумен тұншықтыра алмайтынымыз сияқты, тізгіні түзу сынды да қағажу көріп, тілі күрмелген тұстарда сыртқы әсермен, тізеге салып біржола тұншықтыру мүмкін емес еді. Әсіресе, дария мақұлығы үшін су қаншалықты қажет болса, сынға шынайылық та соншалықты қажет. Сынға да тыныс керек. Ал, сынның төл тынысы, оның өз айдын-дариясы – сөз жоқ, шынайылық, өзіңіз өмір сүріп отырған әдеби ортаны қайткенде де әділ бағалай білу қазылығына ғана тіреледі. Әйтпесе, ғылыми мәртебесінің келешегі үшін әлдебіреулердің қолтығына кіріп, ұжымдасып, не даттауға, не мақтауға құрылған, несібе айырған сынның өресі бір тұтам болмақ.

Сіз тап осыны – “бір тұтамдықты” көрмей жүрген-дей-ақ... Бірақ, шынайылық тынысы бәрібір өз мұратына жетпей тынбайды. Сынның айқындауыш хал-ахуалын аз болсын, көп болсын, қалай дегенмен осы қада қазық қасиеттен іздегеніміз жөн.

Жалпы, таным тазалығы қағидатын дәл осылай пайымдай білген парасатты, білімді азаматтар жоқ емес, құдайға шүкір, баршылық. Айталық, Ғылым академиясы мамандары даярлаған, бір қауым сыншы-ғалымдар толассыз жарыққа шығарып жатқан сүбелі еңбектермен қатар, соңғы жылдарда марқұм болып кеткен Төлеген Тоқбергенов, Асқар Сүлейменовтей дарынды қаламгерлердің қазақ әдебиеті тағдырына байланысты терең толғаныстарын еске ала өтпесек, біз оларға қиянат жасаған боламыз.

Көркем сын дүниеге келген көркем шығармамен тығыз байланыста болады, Сәке. Соған орай мен сізге әуелі дәл қазір

баспалардан шығып жатқан, соншалық әдеби құбылыс ретінде айрықша қоғамдық пікір туғызған, шын мәнінде ауыз толтырып, қуаныштан жүрегің жарылып, даралап әңгімелсуге тұрарлық ерекше бір шығармаларды атаңызшы дер едім. Содан арғысын көре жатармыз.

– Шынында да, тап осы межеден – бүгінгі күннің ең сусаған талап-деңгейінен шығады-ау деп оқшаулап жалын тартар еш сәйгүлікті атай алмасам не дейсіз?

– Мен сізге бұл тосқауыл сұрақты айтуға аузыңыз үйреніп кеткен жаттанды қалып бойынша әдейі қойғам. Тұзағыма түсіп қалдыңыз. Түйменің түйе еместігін естен шығарып, жоқтан бар жасап жүретініміз рас. Әйтпесе, керісінше... Әйтеуір бір ерен тұлға, ересен шығарма күту қанымызға әбден ұңғылап сіңіп болған. Баяғы бір кездері барлық жағынан мұрат тұтар мұрағиаттық (идеалдық) қаһарманды күтетініміздей. Таба алмадық деп сарқыла саламыз. Жүрек жарылып қуану деген он шумақ жыр мен он беттік көркем әңгімеден де бастала бермей ме? Ең болмағанда, өзіңіздің Балтақескеніңізге қиянат жасай көрмеңіз.

Мен сізді түсінемін. Әдеби сыннан да соншалықты бір дараланып танылар ересен кітап, ерен тұлғалар таба алмай, шаршаңқырап отырған шығарсыз. Оқасы жоқ. Әдебиетіңіз қандай болса, сыныңыз да сондай. Ал, осы екі тіршіліктің екеуінен де жотасы қалың, рухы мықты дүниелер көзіңізге мүлдем шалынбаса, онда сізге, бізге қолға қалам ұстап қажеті не? Суырылған сәйгүліксіз де табыныңыздың дені құдіретті шығып жатса, онда бәрібір ұпайыңыз түгенделеді. Өйткені, бүгінгі күннің сусаған талап-деңгейі деген көптеген көрсеткіштерден тұрады және қолымен, маңдай тер, ақыл-ойымен мұратына жетеді. Қоғамдық пікір туғызу да бөлек қоғамның тура сұранысынан шығады. Бұл арада біз екуміздің күзiретiмiзден тыс талай түйткiлдер бар.

– Менің пайымдауымша, дегенмен де, дәл қазіргі таңда сын өзінің қуатынан айырылып қалғанға ұқсайды. Егер осы пікірге қосылсаңыз, бұның себебі неде деп ойлайсыз?

– Біз бұл сұраққа жоғарыдағы әңгімелерімізде азды-көпті жанамалап жауап қайырып кеткен сияқтымыз. Дегенмен, індетіп көрелік. Өз сөзіңізге қарағанда, қуат – әйтеуір, қай кезеңге келсеңіз де, бір тұстары әдеби сынның бойынан бұр атқан қасиет болған ғой. Шын өнер тілінде – бұрынғы, кейінгі, өткінші деген ұғымдар әрдайым онша өтімді шыға бермейді. Қазіргісінен көңіліңіз қалса, сырып тастап, сол бұрынғы қуатты шағының қадірін сезінуден де (қайталап оқып дегендей) ұрпақ тәрбиесіне талай нәрселер табуға болады. Әйтеуір бір қажетіңе жара-

ған әдебиет атаулының мәңгілік ғұмырының өзі осында. Дарытқан сабағында. Мен сізді жалпы түсініп отырмын. Күні өткен қуат дерсіз, ештеңе етпейді. Ал, біз ойлайтын қуат ұғымы әдетте адам бойынан тек қартайғанда ғана сыр алдыруы мүмкін. Бір кездерде өз құдіретін еркін таныта алған әдеби сын шын мәнінде болғанына шәк келтірмесеңіз, онда ол еш уақытта тізгінін босатуға, қажуға тиіс емес. Мен өз басым әлі күнге дейін көп шындықтың парқын білмеген, толар-толмас туындыларымен сусып бара жатқан абырой-беделді қайта құру деп қайткенде де қайдағы бір жікшілдік, тобырлық сарынмен қорғалап қалуға жанын салып жатқан өз ортамыз (өкінішке қарай – көпшілік) жағдайымен санаспасқа амалың болмағандықтан ғана сіз айтқанға қол қоя аламын. Бірақ, осы бір жолайрық шақта баспасөз еркіндігін, билігін әркім өз мүддесіне қалай бейімдей бастағанын, кімнің кім, қай шығарма қандай екенін жете саралап, біржола түстеп көз жеткізіп барып, әдеби сын бәрібір нағыз күшіне енеді деп ойлаймын және бұған үмітім зор. Сынның болашағы алда. Бұл – уақытша толас. Көкіректе бәрін пісіріп, таразылау толасы ғана. Қазақта “аты айналып қазығын табар” деген бар. Осы жаңа сөз еткеніміз, әдеби сынға деген қоғамның тура сұранысының сусар шағы енді тумасқа шарасы жоқ.

Өмірдің және бір заңы – адам қашан да шыққан бигінен адасып қалмауын аңсайды, төменшек тартқан тұсын сезсе налиды. Ал, үндемеу – қуатын қолдан беру емес. Үндемей отырып та айтылатын әңгіме, қорғалатын абырой болады. Аңсау бақыты бұйырған адамның бойында дем берер бірдеңе сақталған жағдайда, бір кезде өзі жеткен сол биіктен асып түсу бәрібір оның бұлжымас арманы боп от ала бермек. Арман тек құрғақ қиялға айналса ғана әлсіз, ал, ол өмірге, ортасына өзінің соншалықты қажет екенін жете сезініп, бойдағы жігерімен ұласса, сөз жоқ, әулетті күшке айналары хақ. Біз айтып отырған сынның уақыт теперішінде көзі ашылып қордаланған бәлкім келешекте қорланбауы үшін де намысы қайрап жаныған қуат-жігері болашақта оны дәл осындай құдіретті күшке айналдырады деп сенемін.

Әрине, қазіргі заман талабына, дәлірегі – біздің тарихи көп тұстардан бейхабар, ақтаңдақ тіршілігімізге байланысты әдеби сынның мерзімді баспасөз беттері мен толассыз жарыққа шығып жатқан жеке басылымдар да сәл-пәл екінші қатарға ығысқандай сезілер себептерін де іздестіріп көруге болады. Біз халықтар тарихын әдетте түрлі-түсті адамдардың ғасырлар бедерінде тоғысуы, табысуы деп білеміз. Шын тоғысу мен табысу, яғни тарихтың қалтқысыз танылуы, әлбетте, қашан да тек тұмшаланған тағдырлар сана сәулесі, зерде естелігімен, нақтылы деректерімен көзге көрініп, құпия көмбенің теңі шешілгенде ғана жүзеге асады. Халық жадында астыртын

сақталған асыл қазыналар, жасырын сырлар кешеуілдеп болса да енді-енді әйтеуір ел игілігіне айналып жатыр. Бірін-бірі алмастырған әрқилы әулет, ұрпақтар шежіресінің қыруар хикаялары. Ендеше, осы түп-тегіңді, тектілігіңді тану шеруі дәл қазір әдеби сыннан да басымырақ басты тақырыпқа айналуы – мейлінше заңды. Біз тек солардың қай-қайсында да ұлттық ой-санамыздан бұрмаламай, өз тұрқымен өткізе білген кезде ғана оқушы қауым да өзі мен өзгенің кім екенін жете сезіне алмақ. Бұл ерекшеліктерді терең түсінбей, тегіміз бен халқымыздың бастауын, батырлығымыз бен сара билігіміздің негізгі темірқазығын анықтап білмей, біз тарих деген ит тұмсығы өтпейтін қалың орманда жол таба алмай адасуымыз мүмкін. Біздің жазушылар да, оқырмандар да, сыншылар да осыдан сақ болуы керек.

Қазіргі тарихи толғаныстар мен сыни сарапқа зер салсақ, мерзімді баспасөзде, жеке басылымдар түрінде ірілі-уақты талай мақалаларын, кітаптарын жариялап үлгерген авторларымыздың біразы-ақ тарихи танымға ғұмырын арнап, сарсылып зерттеушілер емес, тарихты сәтіне қарай оңтайына алып, диірменге тартып, мықтағанда әйтеуір ақ-адал пейілімен бір кітаптан бір кітапқа көшірушілер, насихатшылар екен. Екінші бір назар аударар жай, өзімізден әлдебір ғасырлар бұрын дүниеден өткен ата-бабаларымызды бір-жар деректің қарасы шалынды деп, оның өзінде де байыбына көп бармай, оңды-солды, орынды-орынсыз дәріптеуге тым бой алдырып жіберетініміз бар. Тексіз ата болмайды. Заманның белгілі бір елеулі кезеңінен өтерде бұның бәрі ауадай қажет-ақ. Бұл тіпті біздің жете білсем-ау деген бүгінгі таңдағы сусаған бір сұранысымыз, аңсаған бір арманымыз. Әйтсе де, әр рудан қалайда бір тосын батыр іздеп, әр ауылдан бір-бір би тауып, шын батыр мен нағыз әділ қазының парқын білмей, “тыңнан ашқанымыздың” қалқасында қалдырғанымызға мәз-мәйрам болудан бойды аулақ салар сәттер де аңғарылып қалады. Садақ асынып, қылыш байланғандардың бәрін көзсіз пір тұтып, елін қорғады дегенді желеуретіп, дүрмекте аты шыққандарды қайткенде де бірінен-бірін асыруды дара мақсатқа айналдырумен біздің парасат-байлығымыз, зиялылығымыз танылмайды. Осыларды саралап, әркімнің тиесілі орнын алып беру тарих сынының да, әдебиет сынының да қасиетті парызы деп санаймын.

Біз көңіліміз ауғанды қол-аяғын жерге тигізбей беталды дәріптеп үйренген халықпыз. Бірақ, өзінің жек көргенін атажұрт алапестей қалай аластағанын еске алар болсақ, жазықсыз біреуді өңменінен итермегенмен (асыра жалаулатуды еш аруақ бәрібір қаламайды), қазақ халқы тарихында қандай орынға ие екенін анықтайтындардың бәрі де әдебиет сыншысы бола алатынын әсте жадымыздан шығармайық. Әсіресе, көркем

шығарманың деңгейі мен өмірде алатын орнын шамалау көңілі ақ, көзі қарақты, білім ырысымен жан-жақты қаруланған адамдардың қолында деп білемін.

– Соңғы сұрақ. Сынды қалай жақсартуға болады деп ойлайсыз?

– Қара қылды қақ жарған әділетті сынды тек жанкешті сыншылар ғана жаза алады. Сын да, сыншылар да ең алдымен сұрыпталу белесінен өтуі керек. Сынның сұрыпталуы – әрине, қызмет бабыңның, ғылыми дәрежеңнің көтерілуі емес. Кім не жазғанын, қалай жазғанын, кімді бағдар тұтарын, кітабыңның саны емес, сапасын ұғынар ұрпақ табылады және олар өз қалауын айқындай алады деп сенемін. Әдебиет сыншысының көлденең бір себептермен уақытша “тілі байланса” да, ол тіпті, жоғарыда айтқанымыздай, бойынан қуат, жүзінен әр тайғандығын аңғартпайды. Осының өзі – көбіне іштей тынып, межесін белгілер сұрыпталу сатысын тиянақтай береді. Меніңше, осы саралану үрдісі (сынның жасану, даралануының бір шарты) сырт көзге бадырайып байқалмағанмен, іштей тынынсыз жүріп жатыр. Шын мағынасында. Нағыз сын, менің ұғымымда, бастапқы жазушы қалам тартқан, жоғарыда Л.Леонов айтқандай, сүйікті тақырып байлығын әрі қарай жандандырушы, қаламгерлермен жарыса толғанып, автор ойын ұштаушы, қажетті жерінде тіпті жетілдіруші, дамытушы. Барлық кезде бірдей ол жазушыны, шығарманы тек түсіндіруші боп қала бермеуге тиіс. Осы талаптан шыға алсақ, онда айыңның оңынан туа бастағаны. Көзі тірісінде өзінің парасат-зердесі мен ар-ожданын пір тұтып, артында қалдырар жазбаларымен келешек ұрпақ алдында да жауапты екенін жете сезінген, кейінгілер күле қарап, қасиетті қаламының қор болмауын көксейтін кез келген сыншы өзіне-өзі ұялмай есеп беретін сәт туар деп ойлаймын. Сын жақсарсын деп сынды сүю шарт емес, сынмен санасу шарт. Солай, Сәке.

Тамыр тереңге тартылады, ал, тамыр тереңнен тартыла алса...

– Әңгімеңізге рахмет.

1994 ж.

I бөлім. КИЕЛІ ҚҰМШАРЫҚ

Көркемдік ой танымы: қазақ әдебиетінің көкейтесті мәселелері

“Сынның аты – сын. Ол – әдебиеттің құмшарығы. Шарыққа ұсталмайтын шалғы жоқ. Шарыққа ұсталмаған шалғының шаруаның тіршілігіне мүлде қажеті де жоқ. Біздіңше, сын атаулыны қиып түсер қылыш деп түсіну – ұшқары ұғым. Қиюды, жоюды ғана мақсат тұтса, сынның болмағаны. Сын – қайрақ. Оның от шашқан шақпақ-шырағына түскен қару өткірленіп, үшкірленіп, жүзі қыл қауып, жалтырап тұрсын”. – Мұны айтып отырған мен емес, көк желкемнен рухы төніп, құлағыма сыбырлап тұрған Мұқағали!..

Автордың “Айтып өткен ақында арман бар ма?..” сұхбатынан

АЛТЫН БАСПАЛДАҚ

Адам өмірге тек жарық дүние ырыздығын татып, қарабас, қарын қамымен сыбай-салтаң, өзін-өзі қызықтап өту үшін ғана келмейді. Ұрпақ қуанышының өзі сол бауыр еті – болашағын баянды ететін тәрбие жауапкершілігінен бастап, кәдімгі Баубекше – жаралы жер, қаралы қайың, қанды көбік қан майданның өтінде жүріп те өзінің шыбын жанын сауғаламай, заман біздікі деп жер-жаһанға жар салатындай, адамзаттың ашық аспанын, ар-намысын, азаттықты, адалдықты қорғап қалатындай күш-қуат, ақыл-ой даналығы жолындағы ұлы мұрат, ізгілікті еңбек парызымен сабақтасып жатуға тиіс.

Николай Островский күреспен өткен өмір сұлулығын жырлады. Павел Корчагин әр пенденің пешенесіне бірақ рет бұйырар таңғажайып тіршіліктің қас қағым әр сәті үшін ұрпақтар алдында ұялмайтын, өкінішсіз, нағыз адам қайратының құдіретін үлгі етіп кетті.

Алтын ғасырына оқ атқан ата жауымен кескілесіп шайқасып жүріп, ұрыс даласында, бір толаста: “адам артында ой қалдырады, ойдан мұра қалдырады”, – деп жазыпты Баубек Бұлқышев. Ол – фашизмге қарсы күресте қарумен ғана емес, қаламмен де Ұлы Отан соғысы жеңісіне үлес қосқан, жауынгерлерді жігерлендіріп, бақыт дүниесіне, келешекке қырау шалдырмау майданында дүние жүзі жастарының алдыңғы сапындамыз, тағдырын сеніп тапсырған кең-байтақ, алып Россия жері үшін деп қолбасыдай қайсарлыққа қайраған ар-намыстың желбіреген жалынды туы. “Фаусты” мансұқ еткен, адам баласының асыл қасиеттерін қорлаған жауыздықтан өз заманын жаны шырқырап қорғап, жиырма жасқа толартолмас қаршадай жігіт өмір мен ерлік өлімнің, төгілген қан, қасірет жасының, кек жолының мағыналық мақсатын айқын ұғынған бүкіл бір ұрпақтың атынан сөйлейді. Аңыраған “Елім-айды” жер бетінен зұлымдықты жоюдың айнымас анты мен сертіне айналдырады. Өзі әлсіреп жатып, дәл іргесінде не үшін өлетінін білмей аласұрған ақымақ фрицке: “Соғыста жылай ма екен, дыбысыңды шығарма”, – деп азаттық солдаттының әмір-үкімін жар қылады. Бірде бозамық таңда, бірде ай жарығымен ажалдың жүзіне үңіле отырып хат жазып, Шығысұлымен, сүйген қызымен ең аяулы сезімі, арман-

мұраты жайында сырласады. Сыр емес, бұл – жыр. Мәңгілік өмір жыры.

Күркіреген қауіп-қатердің астында Софоклден – Ленинге, Гомерден – Горькийге, Бахтан – Шостаковичке дейін адамзат қауымы мүсіндеген мәдениет байлығын бойға дәру тұтып, жиырмасыншы ғасырға қара таңба болып басылған қылмыс таңбасын – свастиканы ой-санадан біржола өшіру үшін от кешкен ерлік өмірдің бүгінгі, сексенінші жылдар ұрпағымен қол ұстасып, бауырласып, болашаққа жол тарта беруге өнегелі, ұстаздық лұғаты ұшан-теңіз. Өзі әлсе де, өлеңдерім өмір сүрсін деп, жазу дәптерін қарулас серіктеріне аманат етіп тапсырған тағдырлас татар жас ақыны сияқты, Баубек Бұлқышев: “Біз білімге тоймайтын адамдар едік. Біз қол бос болғандықтан, іш пысқандықтан емес, білімді болу үшін оқитынбыз. Адам баласы жасаған ұлы мұраны біліп алып, мұраға мұра қоса алатын мәдениетті адам болу үшін оқитынбыз. Біз оны істей аламыз, мұраға мұра қоса аламыз”, – деп, жан досының титімдей бөбегі жарық дүниеде бар болғанының өзі қиналған кезде қандай күш-қуат дарытқанын тебірене толғаған, артында өсіп келе жатқан бүлдіршін буындар келешегі үшін ойдан мұра қалдырған қасиетті тұлғалардың бірі.

Жастар жан азығы тұтар “Жас өркен” деп аталатын салмақты кітап – осындай ой мұрасының топтамасы. Баубек қорғаған ел, жер, бақыт дүниесін, жүзеге асқан арман-мұрат, үмітін күретамыр арқау етіп, оның өзін, барша тұғырластарын тәрбиелеген, шыңдаған біздің заманымыздың рухани мәдениет байлығы, бүгінгі өмір тынысына ұласар сөз өнерінің асыл шежіресі.

“Жалын” баспасы шарапатты бір жақсы бастаманы қолға алыпты. Ауыз әдебиеті қазыналары мен жыр маржандарынан жеке-дара сұрыпталған “Қазақ балалар әдебиеті кітапханасының” алғашқы басылымдары (“Асыл сөз”, “Дауылпаз жырлар”) сүбелі осы жинақпен жалғасын тауып, жас ұрпаққа үлкен өнер қуанышын сыйлайтын көп томдық, інжу-игіліктің іргетасын тиянақтай бермек.

Қай халықтың болмасын адамгершілік-ізгілікті мұрат тұтқан сөз зергері қашан да қасиетті ойларын ең алдымен ұрпағына арнаған. Шығармашылық тағдыры бірыңғай балалар әдебиеті мен бітеқайнасқан қалам-

герлер дүниесі қыруар қомақты кітаптарға айналып, сөрелерді қайыстыра қаз-қатар сап түзейді әлі. Олар өз кезегімен...

“Жас өркен” – қазақ кеңес әдебиетінің шаңырағын көтеріп, идеялық нысанасын, шеберлік, шыншылдық сара бағытын белгілеген аға буын жазушылардың – алыптар тобынан орта буын өкілдеріне дейінгі көркемсөз тарландарының жалпы ел тағдырын толғайтын өміршең туындыларынан қазіргі жастар тәрбиесіне тікелей қызмет етеді деген, ілгері-кейінгі сан алуан бүлдіршін ұрпақтар легі өзімсініп иеленіп, бауыр басқан шығармалар қорынан сараланған.

“Жас өркен” – бүкіл ізгі ниетті адамзат жиырмасыншы ғасырда айрықша мән берген қилы-қиян кезеңдер жемісін, қанаушылық бұғауынан босанып, жаңаша құрылыс үміті мен өз болашағын біршама баянды еткен азат халықтың шырғалаң өмірін, ауыр да азапты ерлік жолын, еңбек жолын, көзсіз сенім жетегінде рухы мықты қандай адамдар әулеті қалыптасқанын елі сүйген әр қилы суреткерлердің әр тұстарда жазылған әңгіме-повестері – шағын жанр шындығы арқылы көз алдыңнан қайта бір өткеріп, жалпы заман тынысының біртұтас келбетін мүсіндеуді мақсат тұтқан.

Жинақ Сәкен Сейфуллиннің – әйгілі қаламгердің “Бандыны қуған Хамит” әңгімесімен ашылуы жайдан-жай емес. Бізге жеткен нұсқасы әлі де аяқтала қоймаған шығарманың қуатты бір үзігі тәрізді сезілгенімен, соның өзінде сан тілде өз оқушысын жаза баспай тапқан, еркіндік жеңісін қанды шеңгелден тістесіп тұрып қорғап, ата қоныстан арам пиғылды аластаған батыл адамның әлеуметтік әділеттілікті орнықтыру жолындағы ерлік арпалысы ешкімді де бейтарап қалдыра алмайды.

Әдебиеттің барлық жанрында бірдей өнімді еңбек еткен бесаспап сөз зергері Бейімбет Майлиннің “Раушан – коммунисті” – тағдыры қызық шығармалардың бірі. Белгілі бір уақыттың адамдар санасына енгізген ғаламат өзгеріс-құбылысын бейнелей отырып, теңдікке қолы жеткен қазақ әйелдері қандай қоғамдық күшке айнала бастағанын жалпақ әлемге жария еткен, ғасырмен бірге жасасып, бұрынғы-соңғы алуан түрлі ұрпақтар тәрбиесіне тікелей әсерін тигізген сонау жиырмасыншы жылдардың тарихи нақты айғағы, шыншылдық көркем дерегі деуге болады. Бүгіндер бұл хикаяның біз

тек сан жылдар бойы қайталап қаралып, толықтырылып, повесть түрінде мүсінделген соңғы нұсқасын ғана білеміз. Ал, оның жазылу тарихы талғампаз қаламгердің сөз өнеріне қаншалықты ұқыпты, жауапты қарағанын, өмірге, өнерге көзқарасы қалай толысып, қалай кемелденгенін жете тануға біршама жол ашып бергендей.

Алғаш 1923 жылы Қостанайда – “Ауыл” газетінде жарияланған әңгімеде уездік съезге өкіл болып сайланған Раушанға әдет-ғұрыпқа кереғар қылығы үшін ошақ басты өсек-аяң атой салатын. Мұнда таптық терең тартыс жоқ. Бірақ, соның өзінде келіншекті жазғырған ауыл әйелдерінің өзара жіктелу бағыттары сезілмей қалмайды. Мосқалдау жағы “қалада сүйген жігіті бар” сыпсыңын салық қылып, бет шымшылап, көпірлік мөрін басып жатса, жас-желең келін-кешіктер жария сөздің жұмбақ жылуына елтіп, іштей тынса да, тосын жаңалыққа кәдімгідей елең еткендей. Гулеген қысыр кеңес, билікке араласса бетімен кетіп, айрылып қалам ба деп зәре-құты қашқан қапалы күйеу, зілсіз күлкі, жаймашуақ, жадыраңқы әзілмен-ақ жазушы ел адамдарының сәбилік сана-сезімін дәл жеткізіп, әңгіме сол өз кезеңінде де рухани сүйеніш болар бір міндетін мінсіз атқарған.

Қаламгер бірақ мұнымен шектелмейді. Өмірге белсене араласа бастаған қазақ әйелдерінің әлеуметтік өрісін кеңінен толғап, бітті деген дүниесін түбегейлі қайта қарап, толықтырып, 1927 жылы “Әйел тендігі” журналында осы хикаяның жетілген, жаңғыртылған келесі бір нұсқасын жариялаттырады. Еркіндік қарлығашының Орынборға оқуға аттанып бара жатқан шешуші сәтімен аяқталатын осынау ұзақ әңгіменің күндердің күнінде жазушы шеберханасында бастан-аяқ үстемелеп тағы да қорытылып, көкірек көрігінен өтіп, талай тараулар қосылып, болаттай суарылған, повестьке айналған ғажайып құбылысы – Бейімбет сынды хас шебердің ғана жүрегі дауалайтын, шын мәніндегі талғампаздық, жауапкершілік тағылымы деп білеміз. Бәлкім, бұл ғұмырын ұзартар өнер игілігінің талайының маңдайына жазылар ауыр да азапты қалам еңбегі михнатының өнегелік нақтылы бір дерегі болар.

Біз оқып жүрген бүгінгі повесть – сезім, сана қақтығысын, кереғар қайшылықтар тайталасын арқау етіп,

жердің тартылыс күшін жеңгендей, надандық, ескілік шырмауынан босанған, ел ісіне, қоғамдық парызға қалтқысыз берілген ұрпақтар әулеті жетіле бастағанын дәлелдейтін, оқудан оралған Раушанды бүтіндей тазарып қарсы алған Бекендей адамдар өзгерісін үлгілейтін сыршылдық сөз өнері қазыналарының бірі.

“Жас өркен” жинағы туған әдебиетіміздің ұлан-асыр қиырынан талай дүниелердің басын біріктірген. Мектеп қабырғасында-ақ санамызға сіңіп, көкірегімізге біржола ұялаған С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтің, Ғ.Мұстафиннің хрестоматиялық туындылары – қазақ қаламгерлерінің азаматтық нысанасын жете танытар “Алтын аймақ”, “Талпақ, танау”, “Еңбек бірлігі”, тіпті бұл жинаққа енбеген, кейінірек жазылған “Боранды түнде” мен “Аяз қарт” хикаяларына дейін – жиырмасыншы ғасырдың саяси, тарихи өмірбаянына өзгеше мағына дарытқан ел тіршілігіндегі түбегейлі өзгерістің, өмірге, дүниеге көзқарастың қилы кезеңдерін, ерікті еңбек, өз қолыңмен сомдаған игілік берекесін, ел-ана, жер-анамен тағдырлас адамдар құбылысын әр қырынан бейнелеу шыншылдығымен әлі талай ұрпақтар қадесіне қызмет ете берері даусыз.

Әзілхан Нұршайықов толғанысындағы қастерлі ғұмыр ғибраттары ғана емес, Ә.Әбішев, З.Шашкин, Х.Есенжанов, С.Шаймерденов, З.Шүкіров әңгімелеріндегі жеткіншек-бүлдіршіндердің үлкен өмірге дайындық көріністері де түрлі-түсті тіршілік тынысын қазқалпында жеткізіп жатыр. Мұның бәрі тарихи бір сабақтастық желілері.

Басыңдағы баянды бақтың қадір-қасиетін жете ұғынып, бағалай білу үшін, әрине, өткеніне көз жібермей болмайды. Жинақты құрастырушы тағдыр шырғалаңының сонау бір ызғырықты іздерінен де бояуы қанық біраз суреттер сұрыптай алған. Ұрпақ жадында сақталар қызметі Сәкен Сейфуллиннің белгілі шығармасы “Тар жол, тайғақ кешуде” баяндалатын, қазақ өмірінен, шетел тақырыбында сан алуан ғұмырлы туындылар берген Сабыр Шариповтың Қазақ автономиясының XV жылдығына арнап жазылған “Көмен” әңгімесіндегі талшық дәмге зар болып, қырыла жаздап, қызылдар құтқарып қалған жадау ауылдың аянышты халі мен Ғабиден Мұстафиннің “Күлмеген адамындағы” тіршілік азабы көңіліңді құлазыта отырып қайрайтын, заман ағымы

өзгерісі маңызын еселеп айқындай түсетін шынайы көріністер.

Сол сияқты, езілген ел, қара қонысын сұм тағдырдың құрығынан құтқарам деп ат жалын тартқан ар-намыстың, арман-үміттің бәрі қараң қалып, жетім жұртта екінші пен күдіктен өзегі өртеніп, өрісі тарылып, опасыздықпен ақыры опат болған Махамбет трагедиясын толғайтын Тәкен Әлімқұловтың “Қараойы” қандай! Атадан балаға мирас болып қалар өнер қуатын, жарлы шаңыраққа жылу дарытқан бір шабыт сәтін бейнелей отырып, әлеуметтік теңсіздік мұңын жеткізетін Тахауи Ахтановтың “Күй аңызы” қандай!

Осының бәрі ғасырлар бойы ата-бабалар ащы сорын жұтқан кер заманның кескін-келбетін жан сарайыңмен егжей-тегжейлі сезінуге жеткілікті жолбасшы болмақ.

* * *

Бүгінгі парасатты ұрпаққа оқылған шығармадан ой түю ғана емес, үздік туындылардың туу тарихын, тағдырын, жаңағы Бейімбет Майлин повесі сияқты жазылу, кемелдену кезеңдерін, түптеп келгенде, өзіңді тебіrentкен сүйікті суреткеріңнің қандай адам екенін, өнегелі өмірін, тұлғалық табиғатын жан-жақты танып-білу де, үлгі ету де парыз.

Әлем әдебиеті шамшырақтарының біріне айналған, ұлы туындылары адамзаттың ақыл-ой інжу-маржандары қорынан орын алып, шығыс “Иллиадасы” ретінде бағаланған, қаламгерлік, еңбекқорлық тәлімін замандастарына, келер ұрпаққа мәңгілік мұра қылып қалдырған Мұхтар Әуезовтің “Көксерегін” қайталап оқудың өзі неге тұрады! Жазушы өз қолымен жазылған өмірбаянында алғашқы балаң, шәкірттік шақта көкірек көзін оятқан қыр өмірі құбылыстарына айрықша мән береді! Шыңғыстаудың жоталы жазирасы күндердің күнінде өз шежіресін алтын әріппен айшықтайтын жұдырықтай сәбиіне жарық сәуле, жұпар ауа, ана сүтімен бірге ел тіршілігін қалтқысыз қадағалар үлкен жүрек, ізгілік нұрын, ырыздық-несібесін аямай дарытқан да, айдау жолға салып, он жасқа толар-толмаста-ақ баянды болашағына біржола бағыттап жіберген.

Жазушы Семей мектебі мен демалыс кездерінде елден естіп-білген ұмытылмас әсерлер тағылымын сөз

ететіні бар. “Жетімдегі” шарасыздық сияқты, көзбен көріп, көкірегімен түйген қорлық азабы да аз емес еді. Қыр өмірінің мөп-мөлдір тазалығы, дарқандық, даналығымен қатар, қабырғаңды қайыстырар кереғар қайшылықтарын жете сезіну үшін де бала Мұхтарға өз атамекенінен бір сәт дөң асып барып, Семей биігінен – білім бастауынан, ақыл-ой асқарынан қазақ даласына көсіле көз жіберу қажет болған. Жасөспірім шәкірттің тырнақалды шығармасының өзі көзбен көрген жойқын жаратылыс сұмдығын, дауыл-дүлейін суреттеуден басталған. Табиғатпен телқоңыр бала бүркіт томағасын сыпырып, түз қыраны емес, біржола қалам қыранына, өнер қыранына айналу үшін о басында осындай табиғаттың құдіреті күшті төл мінезін танудан қуат алған. Сол таным қуаты келе-келе ой-өріс жылғасының бұлақ-көзін ашып, жұмыр жердің бетіндегі жақсылық шарапаты мен сорғалаған көз жасының сыршылдығын, ерлік пен ездікті, азаматтық, адамгершілік қадір-қасиеттер мен қиянат-қысастықты, шырғалаң адамдар тағдырының бағы мен сорын, қуаныш-қызығын, қасірет-қайғысын егжей-тегжейлі сарапқа салар, өнер тілімен ұрпақтар мұратына қалам тербер, қайсарлық сол еңбегі мен абырой-даңқы дүниенің төрт бұрышын түгел шарлап, ізгі жүректі адамзат қауымын толғандырар ұлы дарынның старт алаңын дайындай берген.

Жазушының ағасы Ахмет Әуезов “Жас Мұхтар” дейтін естелік кітабында “Көксерек” хикаясының тууына түртпек болған, бізге әр түрлі сарындарда жеткен нақтылы бір деректі келтіреді. Аңшы Ағзам – алдарындағы естияр ағаның, ет жақын туыстың бірі болғандығы үшін ғана емес, әсіресе, бала Мұхтардың сүт сезіміне, қиялына қанат байлап, саятшылық, аңшылық өнерімен қуаныш-қызығын қылдай бөліскен үлгі-өнегісімен де дәйім қадір тұтуға лайықты кісі екен. Қаражат жинап, Керекуден Мұхтардың өзі алдыртқан оның Аққасқа сырттаны жұртшылық жадында туасы бөлек ит атаулының бірі бопқалмай, сәті түскен шағында өшпес естелігімен, ұмытылмас әсерімен өнер игілігіне айналып кетерін ол кезде кім білген.

Қыр төсінде мал-жанға қырғидай тиіп, бейбіт елдің берекесін қашырған қисапсыз қорқау қасқырлар, солардың жұлынын үзген Аққасқаның алғырлығы – ел аузында айтылып жүрер түрлі-түсті аңыздың тоқайласар бар шындығы осы ғана болатын. Бірақ, ол ауызекі

жай аңыздар күйінде қалмай, араға талай жылдарды салып, қылшылдаған жігіт шағында қызулы қаламды – жазушы Мұхтарды жақсылап тұрып қайтадан бір сілкіндірген де, мағына-мазмұны мүлдем басқаша, әлеуметтік астары терең, мөлдіреген мейірім-махаббат, ізгілік шырағы (Құрмаш желісі) мен опасыздық, жыртқыштық (Көксерек желісі), жалпы зұлымдық пен зауал тақырыбында тебіреніп толғандырар ой көмбесін қаз-балауға себеп-салдар болған. Өмірлік тәжірибе мен қыр өмірі қайшылықтарынан өсіп-өнген, дүние жүзі әдебиетінің таңдаулы үлгілері қатарынан орын алар кәдімгі біз білетін “Көксерек” туған.

Өнер шығармасы жаратылысынан сыр тартамын деген жастар осы “Көксеректі” тағы бір ойланып оқып, біз тілге тиек еткен өмірлік нақтылы дерек пен қаламгердің білім-парасаты, суреткерлік қиялы айшықтаған көркемдік шындықты өзара салыстырып көрер ме еді. Жолашар сөздің мақсаты бағыт-бағдар беру деп ұққандықтан да, дәл осы арада, әрі қарай ежіктеп жатпай-ақ, әңгімеге оқушының өзін тартар, ой қазығына қозғау салар сауал ұшығын әдейі ашық қалдырдық. Джек Лондонның “Ақ азуын”, Э.Сетон-Томпсонның жануарлар туралы әңгімелерін, тіпті, бір кезде, М.Әуезовтің алғашқы балаң қиялына дем берген Л.Толстойдың “Бүркіт”, “Ақуласынан” бастап, С.Аксаковтың “Тазысы”, “Орынбордағы мылтықты аңшы жазбаларына” дейінгі рухани тәрбие бастауларын – бәрін-бәрін қаз-қатар жарыстыра қарастырып, сол шоқ жұлдыздар көрмесінде “Көксеректі” даралар қадір-қасиет, нышандық шыншылдық, әлеуметтік ерекшеліктің қандай екенін әркім өз бетінше, өз түсінігі, өресі тұрғысынан іштей бір саралап байқауына септігі тисе де, “Жас өркен” жинағы өз парызын өтейді деп білеміз.

Бүгінгі жастарға әскери-елжандылық тәрбиесін беруде өмірі мен қаламгерлік өнері үлгі-өнеге боларлық халықтың қалаулы ұлдарының бірі – Бауыржан Момышұлы. Сұрапыл соғыс жылдарында батылдық-тапқырлығымен, ғажайып қолбасылық қасиетімен ірі құрамалар командирлігіне дейін көтерілген, ерлік жолы ел аузында аңызға айналған әйгілі майдангер осы күні кешеге шейін өз ортамызда іріліктің, шыншылдықтың аймаңдайы боп жарқырап жүріп еді. Халқымыз жаужүрек жауынгерімен ғана емес, жаны жырлаған аяулы

жазушысымен де қоштасты. Мәңгілік сапарына шығарып салып тұрып, мәңгілік мирас болып қалар ерлік өнегесі мен өлмес шығармаларына тағзым етті.

Бір сәт тағы да ойланып көріңізші, Бауыржан туралы қаншама кітап жазылған. Көркем әдебиет, театр, кино... Байтақ еліміздің, жұмыр жердің түкпір-түкпірінде мың-миллион көрермен-оқушы кітап сөресінен, сахнадан, экраннан қаһарман халық перзентін қызықтап жатқанда, сол өнер туындыларының көзі тірі кейіпкері дәл іргемізде, жып-жылы ұясында, Алатаудың ұшар басына көз тастап қойып, қарулас серіктерінің – Ұлы Отан соғысы жауынгерлерінің ерлік шежіресін жазып отыратын, тас-түйін туысқандық, бірлік пен достық дастанын толғап отыратын.

Көп ұлтты кеңес оқушылары ғана емес, сонау мұхит төріндегі Куба халқы да сын сағатта сүйеніш тұтып, төл перзентіндей қабылдаған “Москва үшін шайқас” жазбаларының соңғы қайырмасы “Адам қайраты” деп аталады. Адам қайраты! Жинақта өз алдына жеке-дара берілген шап-шағын осы әңгіменің жаныңды жадыратар жылуы енді қандай! Аяқ-қолы добалдай, бура сан, аю денелі, олпы-солпы, еңгезердей Андрей-Әкімгерейдің бүкіл тұрқы – аты-заты, бас қондырысынан бастап, сөйлеген әрбір сөзі, тындырдым деген шаруалары езу тартқыза отырып, бірте-бірте баурап алатыны бар. Өз аузынан тыңдағанда бір жердің бір жерге ауыстырылып, емдеу орындарының бірінен-біріне көшіп, елде қалған аяғы ауыр келіншегімен, ауру шешесімен хабарласудың да жылдар бойы қисынын келтіре алмай, қайда жұмсаса, сонда, әйтеуір, ел қатарлы ұрыс даласында көптің бірі боп жүріп жатқандай тиіп-қашты әңгімесі “қайран қожыраған, аңқау қазағым-ау” деп елжірей аялаумен қатар, айрықша ілтифатпен қарауға еріксіз мәжбүр етеді.

Денесінде сау-тамтығы жоқ, он алты рет оққа байланып, жарақаттан жырым-жырымы шықса да сыр алдырмас, маңқиған осынау қара нардың қайсарлық қасиетін комдив Бауыржан Момышұлы жазбай шамалаған да, дәрігерлерге тексертіп барып, адам қайратының ғаламат бір көрінісіне куә болған. Быт-шыты шыққан балтыр сүйек, тесілген өкпе, сылынған сыңар бүйрек, сүбе қабырға, әлі де тұла бойдан алынбаған